

Ziya Gökalp-Bilinmeyen Yazıları, Hakkında Yazılanlar, Tartışmalar, Malta Günleri

Zeynep ÇAKMAK*

Ali TEKİN, 2024, *Ziya Gökalp-Bilinmeyen Yazıları, Hakkında Yazılanlar, Tartışmalar, Malta Günleri*, Bilge Kültür Sanat Yay., 1. Baskı, s. 248, ISBN: 978-625-8274-96-7 -İstanbul

Türk düşünce tarihinin en önemli isimlerinden biri olan Ziya Gökalp üzerine bugüne dek birçok telif ve araştırma kaleme alınmıştır. Dr. Ali Tekin tarafından yayına hazırlanan bu eser ise, Gökalp'in mâlûm ve meşhur çalışmalarının ötesine geçmeyi hedeflemekte, özellikle *Türk Yurdu* dergisinde yayımlanan makaleleri dışında kalan ve daha az bilinen yazılarını gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır.

Bu eser, Ziya Gökalp'in Malta sürgünü sırasında kaleme aldığı hâtıraların yanı sıra, daha önce imzasız yayımlanmış ya da onun müellifliğine sonradan kanaat getirilmiş metinleri de içermektedir. Malta yıllarını konu alan yazılar aracılığıyla, Gökalp'in yaşadığı tecrit halini, insani kırgınlıklarıyla birlikte nasıl bir tefekkür fırsatına dönüştürdüğü gözler önüne serilmeye çalışılırken; bilinmeyen yazıları aracılığıyla da onun yalnızca "Türkçülük" mefkûresine değil, aynı zamanda büyük hassasiyetle üzerinde durduğu "İslamcılık" telakkisine de dikkat çekilmektedir. Böylece, kitabın Gökalp'in entelektüel mirasını daha bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeyi amaçladığı söylenebilir.

* Doktorant, İstanbul Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, zeynepz@gmail.com, ORCID: 0009-0008-3743-5602

Toplam on bölümden ve Ziya Gökalp'in Malta sürgünü ve yurda dönüşü esnasında çektiği fotoğrafları içeren özel bir bölümden oluşan bu çalışma, yalnızca Gökalp'e ait metinlerle sınırlı kalmayıp, dönemin diğer bazı mütefekkirlerinin yazılarına da yer vermektedir. Tekin, bu metinleri sadeleştirme yoluna gitmemiş; bir metnin, onu kaleme alan müellifin anlam dünyasını yansıttığını ve sadeleştirme yoluyla bu özgünlüğün kaybolabileceğini savunarak, metinleri orijinal halleriyle aktarmayı tercih etmiştir.

Kitabın ilk iki bölümü, Gökalp'in Malta sürgününe giden süreci ve sürgün yıllarındaki entelektüel hayatını ele alır. İlk bölümde, Gökalp ve arkadaşlarının İstanbul'daki tutuklanma süreci ile Sultan Vahdettin'in bu sürece verdiği tepki anlatılır. Ali Fuad Türkgeldi, sadrazamın tutuklamayla ilgili olarak padişaha bilgi vermesi üzerine, Sultan Vahdettin'in "Rüyam zuhur etti" diyerek olayların daha önce gördüğü rüyayla örtüştüğünü belirttiğini aktarır. Türkgeldi, sonrasında Sultan ile karşılaştığında onun, "Elhamdülillah ki ben âlet olmadım" dediğini de nakleder. Bu anlatı, sultanın sürgün kararından önceden haberdar olduğu, ancak buna müdahale etmediği yönünde bir îmâ olarak yorumlanabilir. Rüyanın bu şekilde anılması, dönemin siyasal pasifliğine işaret ederken; padişahın sorumluluğu kadere havale eden bir tutumunun da sembolü olarak da okunabilir.

İkinci bölümde ise Malta'daki hâtıralar ve tanıklıklar aracılığıyla Gökalp'in esaret altındaki duruşu yansıtılır. Sürgün arkadaşlarından Ali İhsan Sabis, Rahmi Apak ve Ahmet Ağaoğlu'nun aktarımları, onun yalnızca bir fikir adamı değil; aynı zamanda telkin gücü yüksek, insanları etrafında toplayan bir câzibe merkezi ve ahlâken örnek bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Gökalp'in mûsikîyle, konferanslarla ve sohbetlerle çevresini diri tuttuğu; dindar aydınlarla uyumlu, gösterişsiz ama samimi bir maneviyat taşıdığı vurgulanır. Özellikle Said Halim Paşa ile yaptığı fikrî tartışma, Malta'daki entelektüel ortamın göstergesidir. Ahmet Ağaoğlu'nun şahit olduğu bu tartışmada, Said Halim Paşa başımıza gelen felâketlerin sebebinin kendi ehliyetsizliğimiz ve cehaletimiz olduğunu savunurken; Gökalp, bu yoruma itiraz ederek Avrupa'nın kötü niyetle iç işlerimize karışmasının asıl sebep olduğunu vurgular. Ahmet Ağaoğlu, iki büyük mütefekkirin bu mevzâda nur ve zulmet gibi birbirlerinden tamamen farklı düşüncelere sahip olduklarını görmenin şaşkınlığıyla birlikte, sürgün ortamında

dahi bu derinlikte gerçekleşen tartışmayı dikkat ve hayranlıkla izlemiş olduğunu bizlere nakleder. Bu iki bölüm bizlere, Gökalp için Malta günlerinin yalnızca bir sürgün olmadığını; onun insanî yönünü, vekarını, etkileyici suskunluğunu ve insanlara bir velî gibi sirayet eden telkin kudretine sahip olduğunu görmemizi sağlamaktadır.

Ziya Gökalp'in vefatının ardından, Aralık 1924'te *Türk Yurdu* dergisinin çıkardığı Ziya Gökalp özel sayısı; onunla aynı ideal yolunda yürümüş yahut ondan müteessir olmuş münevverler tarafından kaleme alınmış yazılardan müteşekkildir. Kitabın üçüncü bölümünde, dergide yayınlanan bu metinlerden Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu'nun yazmış oldukları nakledilmiştir. Akçura, yazısında Ziya Gökalp'i yalnızca dönemin etkin bir fikir adamı olarak değil; aynı zamanda yüksek ahlâka, entelektüel derinliğe ve edebî kudrete sahip mümtaz bir şahsiyet olarak takdim eder. Ona göre, Gökalp Türkçülük mefkûresini ırk temelli bir anlayıştan öte, hars yani kültür temelli bir zemine oturtturarak ona ilmî bir hüviyet kazandırmış, aynı zamanda onu halkın vicdanında karşılık bulan güçlü ve sürdürülebilir bir fikrî hareket hâline getirmiştir. O, *Türk Yurdu*'nu Türklere kazandıran kişinin Gökalp olduğunu zikrederek ona şükran ve minnet borçlu olduğumuzu ifade etmiştir. Ağaoğlu da Ziya Gökalp'i yalnızca düşünsel yönleriyle değil; şahsî karakteriyle bütünleşen bir fikir adamı olarak ele alır ve onun fikrî dünyasını şahsiyetinden bağımsız değerlendirmemeye özen gösterir. Ona göre, Gökalp'in benimsediği ve "üç esas fikrim" diyerek tanımladığı Türkçülük, Müslümanlık ve Garpcılık onun fikir dünyasının temelini oluşturur. Bu üç unsur, Gökalp'in şahsında çatışma değil; bir denge ve bütünlük içinde tebâruz etmektedir. Türkçülük, Gökalp'in hayatının merkezinde yer almakta; Ağaoğlu'nun ifadesiyle, tam anlamıyla bir Türk aşığı olarak kendisini ve ailesini ihmal edencesine tüm hayatını milletine, yani mâşukuna vakfetmiş bulunmaktadır. Ağaoğlu, Gökalp'in İslamcılıkla da derin bir bağı olduğunu vurgular; onu dinsizlikle itham etmenin büyük bir insafsızlık olduğunu belirtir. Zira Gökalp'in anlayışında, Türklüğün coğrafî ve fikrî sınırını İslamiyet belirlemekte, Türkçülük ise İslamî bir çerçevede anlam kazanmaktadır. Bununla birlikte, onun din anlayışı çağdaşı olan bazı "gerici" çevrelerin dogmatik yaklaşımlarından farklıdır. Gökalp, dinde öncelikle manevî bir genişleme (inbisat) kaynağı, ruhî arınma, vecd ve istiğrak vesilesi, ahlâki bir sâfiyet ve içsel dönüşüm unsuru aramaktadır. Bu yönüyle, onun gönlünün tasavvufa meylettiği de Ağaoğlu tarafından

belirtilmektedir. Gökalp'in Garpçılığı, yüzeysel bir Batı hayranlığı ya da taklitçiliğin ötesinde, bütüncül bir medeniyet tasavvuru olarak değerlendirilir. Onun düşünce sisteminde amaç, Batı'yı kutsamak değil; Batı'nın ürettiği bilimsel yöntemleri ve kurumsal yapıları, millî ve mânevî değerlerle çatışmadan toplumsal hayata adapte etmektir. Gökalp için Garpçılık; ahlâk, din ve millet gibi alanlarda Doğu'ya, ilim, teknik ve teşkilât gibi alanlarda ise Batı'ya yönelmeyi gerekli kılar. Ahmet Ağaoğlu, bu yaklaşımıyla Gökalp'in bir sentez düşünürü olduğunu vurguladığını söyleyebiliriz. Doğu'nun ruhunu Batı'nın aklıyla birleştirmek; taklit değil, özgün bir terkiple çağdaşlaşmak ona göre esastır. Onun ifadeleriyle bu anlayış, "Avrupa kafalı, Türk kalpli olmak" şeklinde özetlenebilir. Yani Gökalp, Garpçılığı halkı Batılılaştırma süreci olarak değil; kendi değerleriyle yükseltme ve çağın gereklerine uygun biçimde donatma aracı olarak görmüştür. Bu bölümde ayrıca *Türk Yurdu* dergisinin çıkardığı Ziya Gökalp özel sayısında Mustafa Kemal'in Gökalp'in hastalığı sırasında her türlü tedavi imkânının sağlanması tâlimâtı verdiğini belirten ve vefatı üzerine ise üzüntüsünü ifade eden telgraflarının da bulunduğundan bahsedilmektedir.

Kitabın dördüncü bölümünde, Ziya Gökalp'in *Türk Yurdu* dergisinde yayımlanmış ancak daha sonra Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak başlığı altında kitaplaştırılan metninin dışında kalan üç yazısı yer almaktadır. Bu yazılardan ilki Recaîzâde Mahmud Ekrem'in vefatı üzerine kaleme alınmıştır. Gökalp bu metinde, Türk edebiyatının şekillenmesinde önemli bir yeri olan Recaîzâde'nin entelektüel ve edebî kişiliğini, Türk kültürüne katkılarını takdirle anmakta; onu yalnızca bir edebiyatçı değil, aynı zamanda kültürel bir figür olarak değerlendirmektedir. İkinci metin, Musa Carullah tarafından kaleme alınan *Halk Nazarında Bir Mesele* başlıklı esere yönelik bir kritiktir. Gökalp bu yazısında, halkın dinî ve ahlâkî algılarına dair yapılan yorumları ele almakta, dini kavrayış biçimlerinin toplum yapısıyla olan ilişkisine dair görüşlerini ifade etmektedir. Üçüncü metin olan *Ocaklar Ne Yapmıştır, Vazifesi ve Gayesi Nedir?* başlıklı yazı ise Gökalp'in sosyal örgütlenmeye ve özellikle Türk Ocakları'na dair görüşlerini yansıtır. Gökalp burada, ocakların sâdece birer kültür derneği değil; aynı zamanda millî kimliğin inşasında aktif rol üstlenen kurumlar olduğunu savunmaktadır. Ona göre, bu tür yapılar, toplumsal âhenk, dayanışma ve kültürel dirilişin merkezinde yer almalıdır.

Kitabın beşinci bölümünde, Ziya Gökalp'in İslâm anlayışı, din-toplum-devlet ilişkisine bakışı ve modernleşme çabaları hem kendi metinleri hem de Kâzım Nami Duru, Uriel Heyd, Erol Güngör ve Süleyman Hayri Bolay gibi düşünürlerin değerlendirmeleriyle ele alınmaktadır. Burada, Gökalp'in dine yaklaşımı lâiklik, toplumsal reform ve milliyetçilik eksenlerinde tartışılırken, bu tartışmaya kaynaklık eden Gökalp'in *Dine Doğru*, *Hilâfetin Hakiki Mâhiyeti*, *Din ve Şer'at* ve *Milliyet ve İslamiyet* başlıklı makaleleri de onuncu bölümde yer aldığı için, her iki bölümün birlikte değerlendirilmesinin daha bütünlüklü bir bakış sağlayacağı düşüncesindeyiz. Bu noktada şöyle bir açıklama yapmanın yerinde olacağı kanaatini taşıyoruz: Biz bu bölüme her ne kadar onuncu bölüm desek de kitabın hem içindekiler bölümünde hem de içeriğinde on birinci bölüm olarak geçmektedir. Dokuzuncu bölümün hemen ardından on birinci bölüm geldiği için, baskı hatasını devam ettirmek yerine sıra düzenine uygun olan rakamı söylemeyi tercih ettik.

Gökalp'in din-devlet ilişkisine dair görüşleri, Kâzım Nami Duru'nun aktardığı değerlendirmelerle ele alınır. Duru, İttihat ve Terakkî'nin Osmanlı'yı bir İslâm devleti yapma eğilimlerine karşı, Gökalp'in din ve devlet işlerinin kesin biçimde ayrılması gerektiğini savunduğunu belirtir. Gökalp'e göre halifelik, siyasi otoriteden arındırılarak yalnızca mânevî bir liderlik makamı olarak kalmalıdır. Bu yaklaşım, Cumhuriyet'in lâikleşme sürecine fikrî bir temel oluşturur. Uriel Heyd, Gökalp'in din anlayışını daha eleştirel bir gözle değerlendirir. Heyd'e göre, Gökalp dini, toplumsal düzeni sağlayan ahlâkî bir araç olarak görmüş ve ibadetlerin içsel, ruhsal boyutunu ihmal etmiştir. Heyd, Gökalp'in ibadetleri sosyolojik bir işlevsellik içinde yorumladığını, dolayısıyla dinin metafizik yönünü göz ardı ettiğini ve hatta bu yaklaşımın, ibadetlerin zamanla gereksizleşeceği gibi bir sonuca varılmasına kapı araladığını öne sürer. Ona göre Gökalp'in din tasavvuru, insanlığın ilerleyişini ahlâkî ve sosyal bir çerçeveye indirger. Ancak Heyd'in bu yorumları, metnin ilerleyen bölümlerinde hem Erol Güngör hem de Süleyman Hayri Bolay tarafından eleştirilir. Güngör, Gökalp'in modernleşme çabalarını ve Türk milliyetçiliğine katkılarını önemserken, onun din anlayışını da toplumcu bir çerçevede değerlendirir. Güngör'e göre Gökalp dini, bireysel inançtan öte, toplumun ahlâkî birliğini ve düzenini sağlayan bir unsur olarak görür. Güngör, Gökalp'in fikirlerinde zaman zaman değişkenlik ve çelişkiler bulunduğunu kabul eder, ancak Heyd'in onu seküler ve yüzeysel

bir düşünür olarak görmesini haksız bulur. Ona göre Gökalp'in din tasavvuru, toplumsal gerçekliklerin ve çağının koşullarının etkisiyle biçimlenmiş bir sistemdir; asla inançsızlık ya da dine kayıtsızlık anlamına gelmez. Süleyman Hayri Bolay da Heyd'in eleştirilerine karşı çıkar. Bolay'a göre Gökalp, dinin bireysel hayattaki etkisini güçlü biçimde vurgulamış; dini, insan ruhunda derin izler bırakan, şahsiyetin gelişimini sağlayan bir temel olarak görmüştür. Din, Gökalp'in düşüncesinde ahlâk, estetik ve mantık alanlarının ötesinde, bireyi manevi bir yükselişe taşıyan bir unsurdur. İbadetlerin ruh üzerindeki etkisini ve ahlâkî terbiye gücünü öne çıkaran Gökalp, dini toplumsal ilerleme ile uyumlu bir zemine yerleştirirken, bireysel vicdanı ve maneviyatı da ihmal etmez. Bolay, Gökalp'in sosyolojik yöntemle dini incelemesinin, İslâm ilimlerinde uzun süredir devam eden maksat, hikmet-i teşrî ve tasavvuf geleneğinin bir devamı olarak görülmesi gerektiğini belirtir. Bölümde ayrıca Gökalp'in Mehmed Âkif Ersoy'a yönelik eleştirilerine de yer verilir. Gökalp, Âkif'in İslâmcılığını fazla gelenekçi ve durağan bulur. Ona göre din, çağın gereklerine, toplumsal değişimlere ve ilerlemeye açık olmalıdır. Âkif'in daha muhafazakâr İslâm yorumunun, modernleşme çabalarını geride tuttuğunu düşünür. Gökalp, dinin içe kapanmaması, toplumu dönüştürücü ve harekete geçirici bir işlev üstlenmesi gerektiğini savunur. Bu noktada, dinin ahlâk, estetik ve toplumsal kalkınmayla birleştirilmesi gerektiği fikrini merkeze alır. Gökalp'in Mustafa Kemal'e bakışı da burada değerlendirilir. Gökalp, Atatürk'ü Türkçülüğün lideri ve modernleşmenin öncüsü olarak görür. Türkçülük, İslâmcılık ve Batılılaşmayı toplumun farklı yönlerini tamamlayan unsurlar olarak değerlendirir ve Avrupaî değerlerle uyumlu bir İslâm-Türk toplumu hedefler. Bu görüşlerini özellikle Türkçülüğün Esasları adlı eserinde sistemli bir şekilde anlatır. Gökalp'e göre, modern bir Türk milleti inşa edilirken din, bireysel ahlâkın ve toplumsal dayanışmanın kaynağı olmalı; ancak siyasi iktidarın aracı hâline gelmemelidir.

Ziya Gökalp'in din, hilâfet, şariat ve milliyetçilik konularındaki görüşleri, yukarıda zikredilen dört temel makale üzerinden onuncu bölümde ele alınmaktadır. Gökalp'in düşüncelerinin temelinde, İslâmiyet'i çağdaş toplumla uyumlu hale getirme, dini bireysel vicdanlara çekme, siyasetten ayırma ve milliyetçilik fikrini bu sürecin bir tamamlayıcısı olarak değerlendirme arayışı bulunmaktadır. Bu metinlerde hem Osmanlı'nın son dönemindeki tartışmalar hem de

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki lâikleşme adımlarıyla örtüşen fikirler öne çıkar. *Dine Doğru* adlı makalesinde Gökalp, toplumun farklı değer alanlarını katmanlı bir yapı içinde ele alır. İktisadî, ilmî, estetik ve ahlâkî değerler bir bütün olarak toplumun ahengini sağlar. Dini değerler ise bu değerlerin en üst tabakasında yer alır. Ona göre İslâmiyet'in özünün güzel ahlâktır ve Peygamber'in de bunu tamamlamak için gönderilmiştir. O, dinî emirlerin ahlâkî bir zeminde anlam bulması gerektiğini, ibadetlerin bireyi arındıran ve toplumsal dayanışmayı güçlendiren işlevler taşıdığını belirtir. Ona göre İslâm, ruhban sınıfının bulunmaması, akıl ve hürriyet esaslarına dayanması sayesinde modernleşmeye açıktır. Bu nedenle dinî metinlerin Türkçeleştirilmesi, hutbelerin halkın anlayabileceği bir dile indirilmesi, câmilere toplumsal gelişim merkezlerine dönüştürülmesi gerektiğini savunur. Dinin bireysel vicdanda yaşaması ve hurafelerden arındırılması gerektiğini de dile getirir. Gökalp, *Hilâfetin Hakiki Mâhiyeti* başlıklı makalesinde, hilâfetin dinî ve siyasi boyutlarını titizlikle ayırır. Hilâfetin aslen İslâm ümmetinin manevi bir liderliği olduğunu, ancak tarih boyunca bu görevin siyasi bir otoriteyle birleşerek yanlış uygulamalara yol açtığını ifade eder. Ona göre ümmet, yalnızca dinî bir topluluktur; millet ise ortak bir dil, kültür, hukuk ve ahlâk üzerinden tanımlanır. Gökalp, İslâm tarihinde Selçuklular ve Memlûkler döneminde hilâfet makamının yalnızca dinî bir otorite olarak işlev gördüğünü, siyasi yönetimin ise farklı liderlerde bulunduğunu hatırlatır. Bu ayrımın Cumhuriyet döneminde de sürdürülmesi gerektiğini savunur. Halifelik kurumu, milletlerin siyasi menfaatlerinden bağımsız bir manevi önderlik fonksiyonuyla sınırlandırılarak devam etmelidir. *Din ve Şeriat* makalesinde Gökalp, İslâm hukukunu diyânî (vicdana hitap eden) ve kazâî (hukuki) hükümler olarak ikiye ayırır. Din bireysel vicdanla sınırlı kalmalı, toplumsal düzen ise hukukla sağlanmalıdır. Şeriat, örf ve maslahatla uyumlu biçimde yeniden yorumlanmalı; din adamları ise siyasetin dışında kalmalıdır. Bu yaklaşım, Gökalp'in hukuk ve din alanında modernleşmeye getirdiği temeli ortaya koyar. *Milliyet ve İslâmiyet* makalesinde ise Gökalp, Osmanlı'nın çözülmesinde etkili olan milliyetçilik fikrinin, artık İslâm dünyasının bağımsızlığı ve ilerlemesi için bir araç olması gerektiğini savunur. Ona göre, millet bilinci ümmet yapısıyla çelişmez; aksine, dil, tarih ve kültür temelinde gelişen milletler ümmet dayanışmasını güçlendirir. Milliyetçilik, Müslüman kavimlerin özgür-

leşmesini ve sosyal istiklâlini sağlayacak bir dinamiktir. İslâmiyet ise bu sürecin önünde engel engel değil, birleştirici bir güçtür.

Kitabın altıncı bölümünde, Yahya Kemal'in Tevfik Fikret ile Ziya Gökalp'i mukayese ettiği yazısıyla Hüseyin Kâzım Kadri'nin Gökalp'e yönelik eleştirilerini içeren metinler yer almaktadır. Yahya Kemal, her iki ismi entelektüel birikimleri, şiir anlayışları ve edebî kudretleri bakımından karşılaştırır. Ona göre Fikret, estetik yönü kuvvetli, şiire büyük katkılar sunmuş bir şâir olmakla birlikte, fikir dünyası oldukça sınırlıdır. Buna karşılık Gökalp, ilimde geniş bir kudrete sahip, halkla doğrudan temas kurabilmiş ve düşüncelerini toplumsal düzeyde geniş karşılık bulacak şekilde ifade edebilmiş bir mütefekkindir; ancak edebî yönü zayıftır. Yahya Kemal'in ifadesiyle Gökalp, şiirin mâhiyetini Fikret'ten çok daha iyi kavramış olsa da teklif ettiği millî vezin, millî nazım şekilleri, millî zevk ve millî lisana rağmen şiirde kayda değer bir yenilik ortaya koyamamıştır. Buna karşılık Fikret, Türk şiirinin estetiğini, üslûbunu ve havasını etkili bir biçimde dönüştürmeyi başarmıştır. Her iki isim de kendi alanlarında mühim şahsiyetlerdir; ancak Yahya Kemal'e göre, fikir ve sanat sentezini tam anlamıyla gerçekleştirememişlerdir. Bölümde yer alan bir diğer metinde ise Hüseyin Kâzım Kadri, Ziya Gökalp'i özellikle "Türkçülük" fikrinden ötürü sert biçimde eleştirir. Ona göre Gökalp'in düşünceleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok unsurlu yapısını zedeleyerek parçalanmasına zemin hazırlamıştır. Kadri, İttihat ve Terakkî'yi ve Gökalp'i toplumda huzursuzluk yarattığı, birlik yerine ayrışmaları körüklediği için eleştirmekte onları hem teorik düzlemde hem de pratik sonuçlar açısından Osmanlı'nın dağılma sürecine katkı sağlamakla itham etmektedir.

Ziya Gökalp'in fikir dünyasını farklı açılardan ele alan bu bölümde, Mehmet Kaplan onun intihar teşebbüsünden yola çıkarak mefkûresini psikanalitik bir yaklaşımla değerlendirirken; Kâzım Nami Duru, Gökalp'in "Tuba Ağacı" fikrini aktarmakta ve kendisine yöneltilen suçlamaları dile getirmektedir. Muhittin Birgen ise Gökalp'in inkılâpçı kimliğini ve yenileşme anlayışını değerlendirmeye çalışmıştır. Her biri farklı bağlamlara odaklanan bu yazılar, Gökalp'in düşünsel portresine dair parçalı ancak dikkat çekici izlenimler sunmakta; böylece fikirlerine dair çok yönlü bir tablo çizmeye çalışan kitabın yedinci bölümünü oluşturmaktadır. Kaplan, Ziya Gökalp'i yalnızca bir fikir adamı olarak değil, derin bir iç buhranı düşünce sistemine dönüştürmüş

bir şahsiyet olarak ele alır. Gençliğinde yaşadığı ruhsal kriz ve intihar teşebbüsüyle başlayan bu içsel arayış, onu kişisel tatminin ötesinde, toplum için bir gâye edinmeye yöneltmiştir. Kaplan'a göre Gökalp'in düşünce sistemi, sâdece teorik bir kurgu değil, aynı zamanda ruhsal bir ihtiyacın tezahürüdür. Bu bağlamda onun fikrî yapısı, psikanalitik açıdan Freud'un "sublimasyon"u ve Jung'un "arketip" kavramlarıyla açıklanabilecek derinlikte ele alınır. Gökalp'in "saadet perisi" olarak adlandırdığı içsel mutluluğu kaybedişi, onu Türk milletinin tarihsel ve kültürel kimliğini yeniden kurmaya sevk etmiş; bu yönüyle bireysel bir eksiklik, kolektif bir ideal ile telâfi edilmiştir. Kaplan, Gökalp'in sâdece akli değil, hayal gücünü ve mitolojik sezgilerini de düşünce sistemine dâhil ettiğini vurgulayarak onu bir "mürşid" tipinde yorumlar. Gökalp'in özellikle "Turan" idealine yüklediği anlam, bu mistik ve arketipsel yaklaşımın bir yansımasıdır. Ziya Gökalp'i yakından tanıyan Kâzım Nami Duru ise yazısında onun ilme bakışını Emrullah Efendi'nin "Tuba Ağacı" benzetmesiyle ilişkilendirerek açıklar. Cennette kökü yukarıda olan ve dalları sekiz cennete sarkan bu kutsal ağaç, burada bir sembol olarak kullanılmakta; yüksek bilimle halkın buluşturulması gerektiği fikrini taşımaktadır. Duru'ya göre, tıpkı Emrullah Efendi gibi Gökalp de bilimin yükseklerde yeşermesi gerektiğine, ancak bu şekilde halkın bilgilenebileceğine inanıyordu. Bu inançla Gökalp, Dârülfünûn'daki derslerinin yanı sıra halka açık konferanslar düzenlemiş, ders notlarını itinayla tutan dinleyicilerinin tanıklığıyla bir halk üniversitesinin temellerini atmaya çalışmıştır. Gökalp için 'Tuba ağacı', yalnızca bir sembol değil; bilimin toplumda kök salması ve meyve vermesi gereken bir ideale dönüşmüştür. Duru diğer yazısında, Gökalp'in İttihat ve Terakkî'ye mensubiyeti nedeniyle haksız ithamlarla karşılaştığını, hem siyasal bir partide yer almakla bilimselliğini gölgelediği hem de dönemin siyasi figürlerini övdüğü için dalkavuklukla suçlandığını belirtir. Ancak bu eleştirilerin yersiz olduğunu savunur ve Gökalp'in siyasetle ilişkisini, Türkçülük idealini gerçekleştirme amacıyla açıklayarak onu müdafaa eder. Bölümdeki son metnin yazarı Muhittin Birgen'e göre ise Ziya Gökalp, inkılâpçı değil, daha çok bir tamircidir; toplumsal yapının çürüyen yönlerini yenileyerek korumacı bir yenileşme anlayışı benimsemiştir. Dili sadeleştirmiş ancak harflere dokunmamış, Osmanlı hânedanının zayıflığını fark etmiş fakat hilâfet makamına yönelmemiş, kadınların toplumsal hayata katılımını desteklemiş ama bu fikri zamana yaymıştır. Batılılaşmayı sınırlı tutarak Türkiye'yi Şarklı bir cemiyet olarak muhafaza etmeyi

tercih etmiştir. Birgen'e göre Gökalp, dönemin iktisadî örgütlenme biçimlerini yeterince kavrayamamış, onun düşünce sistemindeki eksiklik de bundan kaynaklamıştır.

Kitabın sekizinci bölümde, Ziya Gökalp'in şahsî, siyasi ve entelektüel serüveni, damadı ve yakın dostu Ali Nüzhet Göksel'in aktardığı belgeler ve anekdotlar eşliğinde ele alınmaktadır. Bölümün anlatımı daha çok Gökalp'in hayatına dair hâtıralara, belgelere ve döneme ait yazışmalara dayanmaktadır. Öncelikle Gökalp'in çocukluk ve gençlik yıllarından, aldığı eğitimlerden bahsedilir. O, Diyarbakır'da doğmuş, burada aldığı klasik eğitim ve toplumun durağan yapısı içinde erken yaşlardan itibaren zihinsel bir hesaplaşmaya yönelmiştir. Ancak onun düşünce dünyasında esas belirleyici olan, gençlik yıllarında yaşadığı intihar teşebbüsüdür. Gökalp'e göre, bir insanın "mefkûre"si yoksa yaşamın anlamı da kaybolur. Daha önce de zikrettiğimiz gibi bu ruhsal kriz, onun düşünsel sistemini inşa etmesinin ve ideallerini derinleştirmesinin en güçlü tetikleyicisi olmuştur. Selanik'e gidişiyle birlikte Gökalp, İttihat ve Terakkî Cemiyeti saflarında aktif görevler üstlenmiş, Türkçülük ideolojisinin teorik temelini atmıştır. Bu dönemde hem sosyal reformları hem de millî kimlik inşasını savunan fikirlerini olgunlaştırmıştır. Bölümde, Gökalp'in eğitimine, memuriyet görevlerine ve yazarlık serüvenine ilişkin pek çok bilgiye yer verilmektedir. Asıl adı Mehmed Ziya olan Gökalp, Diyarbakır'da başladığı yazı hayatında farklı takma adlar kullanmış; Selanik yıllarında ise "Ziya Gökalp" ismiyle yazmaya devam etmiş; *Küçük Mecmua* gibi yayınlarda sosyal meselelere odaklanan yazılar kaleme almıştır. Bölümde, Gökalp'in siyasi ilke ve bağımsızlık anlayışını simgeleyen kısa fakat anlamlı bir anekdota da yer verilir. Padişahın isteği üzerine Talat Paşa tarafından saraya davet edilen Gökalp, bu daveti kabul etmeyip "Ben saçak öpmem" dediği ve yerine Bahaeddin Şakir'i gönderdiği nakledilir. Bu tavır, onun hürriyet duygusunu ve kişilik bağımsızlığını yansıtan çarpıcı bir örnek olduğu inancıyla aktarılır. Yine burada, Gökalp'in vefatının ardından Yusuf Akçura tarafından, *Türk Yurdu* dergisinin ilave yayını olarak çıkan 1928 *Türk Yılı* kitabında kaleme alınan, soğuk ve mesafeli değerlendirmeye dönemin mütefekkirleri tarafından yöneltilen sitemlere de değinilir. Akçura'nın bu kayıtsızlığının, Gökalp'in düşünce dünyasında bıraktığı derin etkiyle örtüşmediğinden bahsedilir. Bölümün bütününe bakıldığında, yazarın seçtiği belgeler, anekdotlar ve tanıklıklar arasında belli bir kurgu veya tutarlı bir yapıdan ziyade, Gökalp'in hayatına dair özel tercihlerle bir araya getirilmiş parçalı bir

anlatım bulunduğu gözlemlenmektedir. Kanaatimizce bu durum, bölümün zenginliğini azaltmasa da okuyucunun zihninde bir dağınıklık oluşturmaktadır.

Ziya Gökalp'in sürgün yıllarında kaleme aldığı mektuplar ile İslâmiyet, toplum ve modernleşme üzerine birtakım düşünceleri, kitabın dokuzuncu bölümünde bir arada sunulmaktadır. Ali Nüzhet Göksel ve Fevziye Abdullah Tansel tarafından yayımlanan mektuplarda, Gökalp'in ailesine yazdığı moral dolu ifadeler onun bireysel direncini ve entelektüel duyarlılığını yansıtırken; Zekeriya Sertel'e yazdığı mektupta ise İslâm toplumunun sosyal adâlet, ahlâk ve dayanışma temelli bir dönüşüm geçirmesi gerektiği yönündeki düşünceleri ortaya konur. Ona göre bu dönüşümde, ibadetlerin halkın anlayacağı bir dille yapılması ve câmilerin yalnızca ibadet mekânı değil, aynı zamanda ahlâkî ve sosyal gelişim merkezleri hâline getirilmesi gerekmektedir. Bölümde ayrıca Ahmet İzzet Paşa'nın, Gökalp ve İttihatçıları dinsizlikle suçlayan eleştirilerine yer verilir. Yazar, bu eleştirileri olduğu gibi aktarırken, Gökalp'in din anlayışını da doğrudan kendi metinlerinden örneklerle sunar. Bu çerçevede Gökalp, hutbelerin, duaların ve dinî eğitimlerin Türkçeleştirilmesini, toplumda dinin vicdanî derinliğinin ve ahlâkî yönünün güçlenmesine katkı sağlayacak bir adım olarak değerlendirir; Mevlid-i Şerif, ilahiler ve Türkçe ibadet gibi tarihî uygulamalara atıfta bulunur. Burada Gökalp'in İslâmiyet ve Hristiyanlık karşılaştırmasına da değinilir. Gökalp, Hristiyanlığın din-devlet ayırımına dayalı çatışmacı yapısının aksine, İslâmiyet'in hukuk, ahlâk ve dini alanları bütüncül bir şekilde bir arada tutabildiğini ve bu özelliği sayesinde modernleşmeye engel değil, bilakis imkân sunduğunu savunur. Kanaatimizce, bu bölümde yazar farklı içerikteki metinleri aynı çatı altında sunarken açık bir tematik bütünlük kurmamaktadır. Kişisel mektuplar, din tartışmaları ve teorik analizler arasında anlam bağlarını kurma sorumluluğunu okuyucuya bırakmaktadır. Bu yöntem, okuyucuya bir yandan düşünsel bir özgürlük sunsa da diğer yandan metnin takibini ve bağlantıların kurulmasını güçleştirmektedir. Biz de yazarın bu tutumundan hareketle, metinlerden Gökalp'in dinsizlikle suçlanmasının insaflı bir yaklaşım olmadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, yazarın, bu ithamların hemen akabinde Gökalp'in din anlayışına dair metinleri aktarması, onun Gökalp'i savunma eğiliminde olduğunu düşündürmektedir. Ancak bu savunma, söz konusu suçlamalara

karşı güçlü bir yanıt üretmekten ziyade, Gökalp'in İslâmiyet anlayışını ortaya koymaya yöneliktir. Bu durum da mefhum-ı muhalifinden istihraç yoluyla, Gökalp'in dinsiz olmadığına işaret etmekte ve onun din anlayışının oldukça modern, toplumsal reformlara açık ve bireysel vicdanı önceleyen bir nitelik taşıdığını da açıkça göstermektedir.

Kitabın özel bölümünde, Ziya Gökalp'in Malta sürgününde ve sürgünden dönerken çekilmiş olmak üzere toplam üç fotoğrafına yer verilmektedir. Fotoğraflar, Mimar Hikmet Bey tarafından *Türk Yurdu* dergisiyle paylaşılmıştır. Sürgünden dönüşü sırasında Gökalp ile karşılaşan Mimar Hikmet Bey, bu anısını anlatırken Gökalp'in, "Millî ordunun yarattığı yüce bir kuvvet bizleri en kâvi düşmanın esaretinden kurtardı" sözleriyle millî mücadelenin zaferini ve özgürlüğün değerini nasıl vurguladığını aktarmaktadır.

Bu eser, Ziya Gökalp'in siyasi, sosyal ve dinî fikirlerini hem birincil kaynaklar hem de dönemin entelektüel tartışmaları ışığında ele alan, biyografik ve belgesel unsurlar taşıyan bir düşünce incelemesi, bir tür derlemedir. Gökalp'in az bilinen yazılarını gün yüzüne çıkararak Türk düşünce tarihî açısından değerli bir katkı sunmaktadır. Gökalp'in din, milliyetçilik, modernleşme ve lâiklik gibi temel meselelerdeki fikirlerini hem kendi metinleri hem de farklı düşünürlerin değerlendirmeleri eşliğinde ele alması, okuyucuya çok boyutlu bir bakış imkânı tanımaktadır. Malta sürgününe dair hâtıralar ve fotoğraflarla zenginleştirilmiş olması ise esere tarihî bir derinlik kazandırmıştır. Ancak metinlerin dağınık yapısı, eleştirel analizlerin sınırlılığı okuyucunun anlam dünyasında bazı kopukluklara yol açabilir. Yazar, kendi sesini çok yükseltmeden, daha çok tarihsel tanıkları ve metinleri konuşturmayı tercih etmiştir. Bölümlerin hangi ölçütlere göre kurgulandığını anlamakta kısmen zorluk yaşandığı, daha önce de belirttiğimiz bir husustur. Yazar, kitaba aldığı metinleri sadeleştirme yoluna gitmemiştir ki bu da tarafımızca olumlu karşılanmaktadır. Bazı kelimelerin günümüz okuru tarafından anlaşılmayacağı düşüncesiyle köşeli parantez içinde modern kullanımlara yer verilmesi, okuyucuya kolaylık sağlamaktadır. Eser, oldukça bilimsel bir çalışma olmakla birlikte yazarın kendi yorumları daha çok metinler arasında dikkatli okuyucunun kuracağı bağlarla ve seçilen metinler üzerinden yapılan çıkarımlarla sezilebilmektedir. Her şeye rağmen eser, Gökalp'in düşünce dünyasını hem tarihsel bağlamda hem de günümüz tartışmaları ışığında değerlendirmek isteyenler için kıymetli bir başvuru kaynağıdır.